

УДК 343.37
JEL: O17

Краус Наталія Миколаївна

д.е.н., доцент, професор кафедри фінансів та економіки
Київського університету імені Бориса Грінченка
ORCID 0000-0001-8610-3980

Краус Катерина Миколаївна

к.е.н., доцент кафедри управління
Київського університету імені Бориса Грінченка
ORCID 0000-0003-4910-8330

Шевчук Вероніка Сергіївна

Студентка спеціальності Економіка
Київського університету імені Бориса Грінченка

Панченко Анастасія Олександрівна

Студентка спеціальності Економіка
Київського університету імені Бориса Грінченка

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ, МАСШТАБИ ТА НАСЛІДКИ РОЗВИТКУ

Анотація. У статті досліджено низку детермінантів появи та «розростання» тіньової економіки в національній системі, а саме: криза фінансової системи; неефективне функціонування організаційно-інституціональних механізмів антикорупційного законодавства та контролюючих органів у сфері економічної діяльності; стихійний характер розвитку ринкової економіки: нерівномірність розвитку різних сфер, структур економіки та регіонів, інфляційні процеси; нестабільність податкового законодавства. Проаналізовано негативні наслідки функціонування тіньової економіки, серед чого названо нерегульований розвиток економіки, зменшені обсяги податків, неможливість швидкого використання легалізованих коштів у випадках складних економічних ситуацій.

Вказано складові тіньової економіки в результаті ухиляння від сплати податків в Україні. Аргументовано дослідженнями, що процес легалізації економічних відносин як відносин, що об'єктивно складаються між людьми у процесі суспільного виробництва, розподілу, обміну і споживання вироблених благ, охоплює велике коло питань і вимагає, насамперед, формування таких правових умов, які, з одного боку, дадуть змогу всім учасникам ринку максимально реалізувати власний інтерес, з іншого — зроблять не вигідною нелегальну чи навіть протиправну діяльність.

В статті представлено зміст методів розрахунку рівня тіньової економіки, якими користуються експерти в ході визначення її обсягів. Визначено рівень тіньової економіки в Україні (% від ВВП), за регіонами та секторами. Встановлено, що найбільший рівень тіньової економіки становлять сектор будівництва та роздрібної торгівлі (більше 50% від ВВП).

Авторами висловлено думку про те, що серед негативних соціально-економічних наслідків тіньової економіки є зменшення дохідної бази бюджетів усіх рівнів через несплату податків, штрафів, зборів; зростання корумпованості в системі державної служби та органів управління; створення диспропорцій в структурі економіки; негативний вплив на інфляційні процеси надають фіктивні гроші і доходи від акумулювання фіктивних безготівкових коштів; моральне і фізичне «розкладання» суспільства.

Ключові слова: тіньова економіка, тінізація економіки, легалізація економічних відносин, детінізація.

Тіньова економіка є складним явищем, яке набуло великого масштабу в Україні та постає у негативному образі і з кожним днем характеризується все більшою кількістю небезпечних властивостей. Даний тип економіки існує у всіх без винятку країнах світу, щоправда, в деяких з них масштаби її є дуже великими. Тіньова економіка виникла саме тоді, коли утворилася держава та почали функціонувати товарно-грошові відносини. Основні чинники зародження в Україні тіньових процесів наступні:

- наявність неповноцінного середовища на ринку;
- недовершеність державного регулювання;
- високий рівень корупції;
- недосконалість судової системи;
- невідповідність у структурі зайнятості [1].

Саме вище вказані чинники появи тіньової економіки визначають потребу в дослідженні її саме як системи неконтрольованих та нерегламентованих державою, неформальних і протиправних економічних відносин між органами державного регулювання, виробниками, працівниками, споживачами й посередниками на всіх стадіях руху товарів/послуг на ринку з формування відповідних збитків, варто розглянути більш детально кожного з економічних агентів-учасників тіньової економічної діяльності.

Окрім того, тіньовий сектор реальної економіки виконує функцію соціального показника ступеня реальної раціональної суспільної організації економіки. Е. де Сото у праці «Інший шлях. Невидима революція в третьому світі» зазначав, що розпад господарства на легальний і нелегальний сектори хоча і «здійснює негативний вплив на економіку в цілому, який виражається у зниженні продуктивності, скороченні інвестицій, неефективності податкової системи, уповільненні технічного прогресу та труднощах, що виникають у процесі формулювання макроекономічної політики», проте саме у цьому процесі варто простежувати ознаки оздоровлення економіки. «Щоб піти від насильства та бідності, слід визнати власність та працю людей, яких відштовхує легальний сектор, щоб замість бунту запаував дух співпраці та відповідальності» [2].

Дослідженням проблеми тіньової економіки системно почали займатись закордонні економісти з 30-х років минулого століття. Передусім необхідно відмітити науковий доробок К. Харта, який вперше ввів у науковий обіг термін «неформальний сектор», та П. Гутманна. Подальший розвиток проблема тіньової економіки та спроби визначення її масштабів, отримала в працях дослідників зі світовим ім'ям, таких як: Д. Блейдс, Б. Даллаго, А. Діллот, Б. Контіні, К. Макафі, П. Мауро, К. Моріс, С. Роттенберг, В. Танзі, У. Тіссен, Е. Фейг. Серед науковців ХХІ століття дану проблему розглядали: Л. Абалкін,

С. Барсукова, С. Глінкіна, В. Ісправніков, С. Ковальов, Т. Корягіна, Л. Косалс, В. Куліков, Ю. Латов, К. Привалов, В. Радаєв, Л. Тимофєєв, Л. Фітуні, А. Яковлева та багато інших. Вагомий внесок у розробку проблеми детінізації економіки зробили вітчизняні науковці: В. Базилевич, О. Барановський, В. Бородюк, А. Базилюк, З. Варналій, А. Гальчинський, В. Геєць, Я. Жаліло, Б. Кваснюк, Н. Краус, Т. Ковальчук, І. Мазур, В. Мандибура, В. Мунтіян, О. Пасхавер, Ю. Пахомов, В. Попович, О. Турчинов, С. Тютюнникова, А. Фукс, А. Чухно та ін.

Разом з тим, незважаючи на високий ступінь розробки даної проблеми детінізації економіки, а також значний науковий та практичний внесок українських науковців, з одного боку, та результатів такого дослідження для пошуку вдалих інструментів легалізації тіньових капіталів і соціально-економічного зростання країни завдяки детінізації економіки — з іншого, свідчать про об'єктивну необхідність подальшого дослідження даної проблеми. Актуальність зазначених питань, їх теоретична та практична вагомість обумовили мету даної статті.

Аналіз більшість тіньових операцій засвідчив і той факт, що низка з них проводиться у легальній формі. Коли аналітики агентства «Bloomberg» оцінили становище України у 2015 році, то відвели її у рейтинг Індексу бідності країн світу друге місце. Це є однією з причин і того, що населення держави змушене створювати малі та середні фірми, які стають причиною збільшення рівня нелегальної діяльності. Багато відомих учених фокусували свою увагу в своїх дослідженнях на проблемі тіньовизації економіки та пошуку вдалих інструментів детінізації національної економіки [3]. Сучасні науковці виділяють низку детермінантів появи та «розростання» тіньової економіки в національній системі, серед чого варто назвати наступні:

- криза фінансової системи (високі ставки і складний механізм розрахунку податків, установлення пільгових умов функціонування окремим суб'єктам господарювання, прагнення підприємців одержати надприбутки за рахунок ухилення, взаємозв'язок бізнесу з кримінальними структурами).

Масштаби приховування та неповного звітування досить великі і за даними опитування КМІС в рамках проекту SHADOW, який фінансується Європейською комісією за програмою HORIZON 2020 в середньому: 40% своїх доходів підприємства України залишали не задекларованими у 2017 та 2018 рр.; 32% працівників компаній у 2018 р. не були офіційно працевлаштованими та, відповідно, 35% працівників у 2017 р.; 45% заробітної плати працівників компаній у 2018 р. було виплачено неофіційно, а в 2017 р. — 46% [4]. За даними

аналітичних досліджень Світового банку, нині існує п'ять груп тіньового сектора: тіньові операції; незаконні види діяльності; операції в неформальному секторі; власне виробництво домогосподарств для домашніх потреб; частина ВВП, «втрачена» в процесі збору статистичних даних [5];

- неефективне функціонування організаційно-інституціональних механізмів антикорупційного законодавства та контролюючих органів у сфері економічної діяльності;
- неефективне функціонування судової та правоохоронної системи;
- масове культивування «тіньових явищ», психології вседозволеності та домінування тіньової моралі у суспільстві;
- цілеспрямована діяльність злочинного світу, яка переслідує у сфері економіки свої специфічні корпоративні інтереси;
- невідповідність населення та суб'єктів господарювання до цивілізованої діяльності в умовах формування ринкових відносин;
- продовження військового конфлікту в Україні;
- відсутність сформованої інституційної бази економічної (незбалансованість державної регуляторної політики, недосконалість бюджетної політики, деформація структури зайнятості, зловживання монополієм (панівним) становищем цінового характеру, корупція);

Потрібно згадати і про підвищення заробітної платні у 2017 році, ця подія теж пов'язана з тіннізацією економіки (табл. 1).

Процес легалізації економічних відносин як відносин, що об'єктивно складаються між людьми у процесі суспільного виробництва, розподілу, обміну і споживання вироблених благ, охоплює велике коло питань і вимагає, насамперед, формування таких правових умов, що, з одного боку, дадуть змогу всім учасникам ринку максимально реалізувати власний інтерес, з іншого — зроблять не вигідною нелегальну чи навіть протиправну діяльність. Зазначене об'єктивно вимагає створення і підтримки інституцій, котрі будуть здатні забезпечити реалізацію всього комплексу заходів, спрямованих на детінізацію господарської діяльності. Водночас проблеми, пов'язані з детінізацією національної економіки,

охоплюють широке коло суто економічних питань — від легалізації заробітних плат [7, с. 65; 8, с. 14; 9, с. 83] до прозорості використання публічних фінансів. Проте першочерговим завданням, як правило, експерти визначають для себе необхідність кількісної оцінки масштабів цього явища [10, с. 123].

- стихійний характер розвитку ринкової економіки: нерівномірність розвитку різних сфер, структур економіки та регіонів, інфляційні процеси. Тіньовий сектор економіки посилюється, коли держава не може створювати сприятливі умови для функціонування підприємництва;
- нездатність держави забезпечити конструктивне реформування економічних відносин і сформулювати цивілізовану соціально-орієнтовану ринкову господарську систему;
- правовий нігілізм у суспільстві — ірраціональне відсторонення держави від публічно правового регулювання економічних відносин в умовах становлення ринку;
- нестабільність податкового законодавства (надмірне податкове навантаження та нерівномірне його розподілення на платників податків, низький рівень податкової дисципліни, значна кількість пільг, яка зменшує кількість платників податків, надмірне регулювання підприємницької діяльності, високий податковий тиск і нерівномірність податкового навантаження на суб'єктів господарювання, низький рівень податкової дисципліни, корупція в державних органах та органах місцевого самоврядування, недостатньо прозора процедура приватизації державного [11]. Складовими тіньової економіки є такі види ухиляння від податків, а саме: приховування доходу від бізнесу: 60,2% підприємств у 2017 році, у 2018 році — 56,7%; приховування реальної кількості працівників: 22% у 2017–2018 роках; приховування реальних розмірів виплаченої зарплати: 18,3% заробітної плати у 2017 році, у 2018 році — 21,4% (рис. 1).

Методи розрахунку рівня тіньової економіки, якими користуються експерти в ході визначення її обсягів наступні:

- за збитковістю підприємства (треба визначити граничний, мінімальний та максимальний коефіцієнт нелегальної економіки як частки ВВП);

Таблиця 1

Наслідки підвищення мінімальної зарплати у 2017 році [6]

Середня з/п, грн.	Мінімальна з/п, грн.	Рівень тіннізації, % ВВП.	Тіньова з/п, грн./місяць.	Тіньова зайнятість, млн./осіб.
6000	1600	61,8	6436	3,8613
7100	3550	53,3	6056	3,3070
10300	5150	23,6	3198	1,4927

Рис. 1. Складові тіньової економіки в результаті ухиляння від сплати податків в Україні (%)
(складено авторами на основі джерела 4)

- витрати населення (виявлення існування перевищення витрат населення на купівлю товарів над загальним продажем населенню товарів);
 - фінансовий метод (визначення тенденції зміни між вартістю робіт, товарів та послуг які були використані в процесі виробництва, та валовим доходом);
 - монетарний метод (визначення тенденції зміни співвідношення готівки до депозитів, у період, який аналізуються до базового періоду);
 - електричний метод (порівняння приросту внутрішнього споживання електроенергії з ВВП) [12, с. 65; 13, с. 45].
- В результаті проведеного аналізу причин виникнення тіньової економіки, ми поступово підійшли до потреби у розкритті негативних наслідків, які сприяють стрімкому поширенню тіньової економіки в Україні, а саме:
- соціальні: втрачена довіра громадян країни до влади, видача заплати або авансу в конвертах,

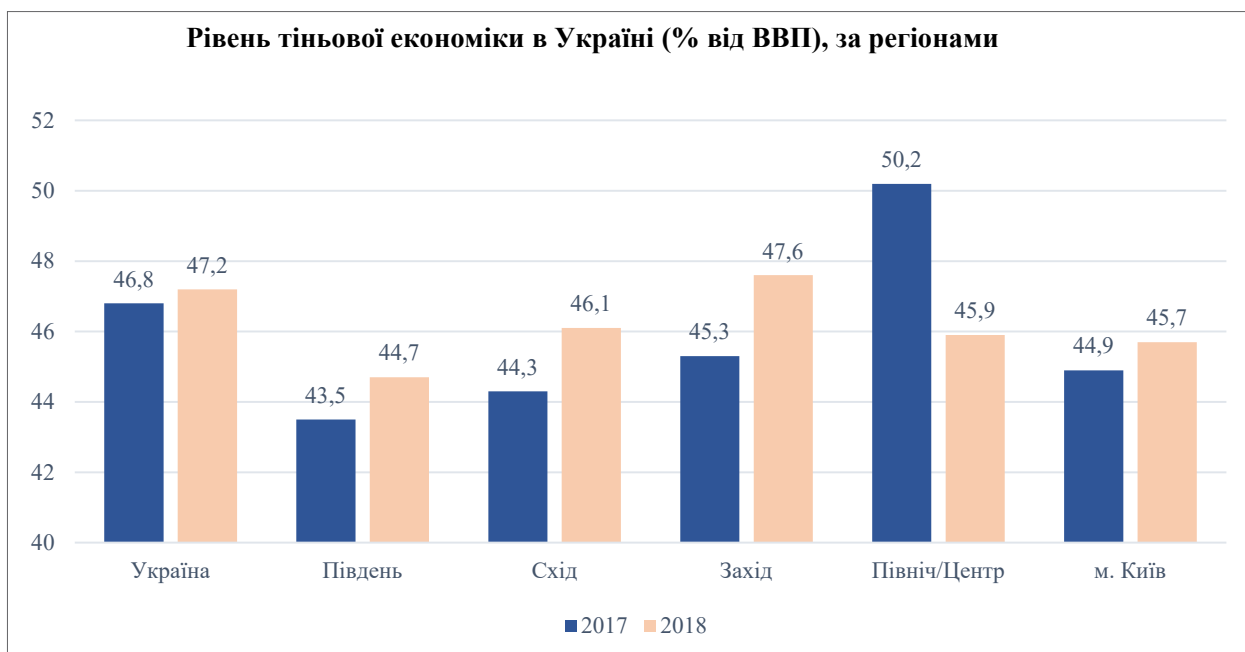

Рис. 2. Рівень тіньової економіки в Україні (% від ВВП), за регіонами
(складено авторами на основі джерела 4)

обсяги пенсійного забезпечення значно зменшилися;

- політичні: наявність складності в управлінні країною;
- економічні: нерегульований розвиток економіки, обсяги податків зменшилися, використовувати тіньові кошти у випадку складної ситуації неможливо;
- правові: незначна відповідальність за скоєння дрібних та економічних злочинів.

Пороговим, тобто критичним, рівнем тінізації економіки є 40% офіційного ВВП. В Україні цей рівень залишається високим, за деякими оцінками, таким, що перевищує критичний рівень. Так, рівень тінізації економіки України останніми роками залишається досить високим і коливається в межах 35–55%, тоді як у більшості розвинених держав він становить 10–15%.

Майже у всіх регіонах спостерігається збільшення рівня тіньової економіки на 0,4% — 1,3%, окрім Північ/Центр, там навпаки знизився рівень — на 4,3% (рис. 2). Загалом рівень тінізації економіки України за 2000–2017 рр. за модифікованим методом збитковості підприємств засвідчив, що в добувній промисловості він у середньому коливається на рівні 46% валового випуску продукції, у переробній промисловості — 39%, у будівництві — 35%, у тран-

спорті — 33%, в оптовій та роздрібній торгівлі — 35%, у сільському господарстві — 22%.

Найбільший рівень тіньової економіки становлять сектор будівництва (рис. 3) та роздрібною торгівлі (більше 50% від ВВП). Хоча на відміну від інших секторів у 2018 році їх рівень знизився. Найбільше впливають на частку тіньового сектору у ВВП: членство країни в Євросоюзі, ефективність «великої» приватизації та параметри розвитку енергетики; менш значущими виявилися: загальний дохід на душу населення та обсяг прямих іноземних інвестицій (їх зростання на 10% призводить до зменшення рівня тінізації національної економіки відповідно на 1,2% та 0,4%), рівень безробіття молоді та рівень сукупного податкового навантаження (їх зростання на 10% призводить до збільшення рівня тінізації національної економіки відповідно на 0,12% та 1%).

Серед негативних соціально-економічних наслідків тіньової економіки варто назвати: зменшення доходної бази бюджетів усіх рівнів через несплату податків, штрафів, зборів; зростання злочинності, корумпованості в системі державної служби та органів управління; виключення інвестиційного розвитку (суб'єкти тіньової економічної діяльності не вкладають гроші в розвиток наукомісткого виробництва); створення диспропорцій в структурі економіки (тіньова економіка розвивається в ос-

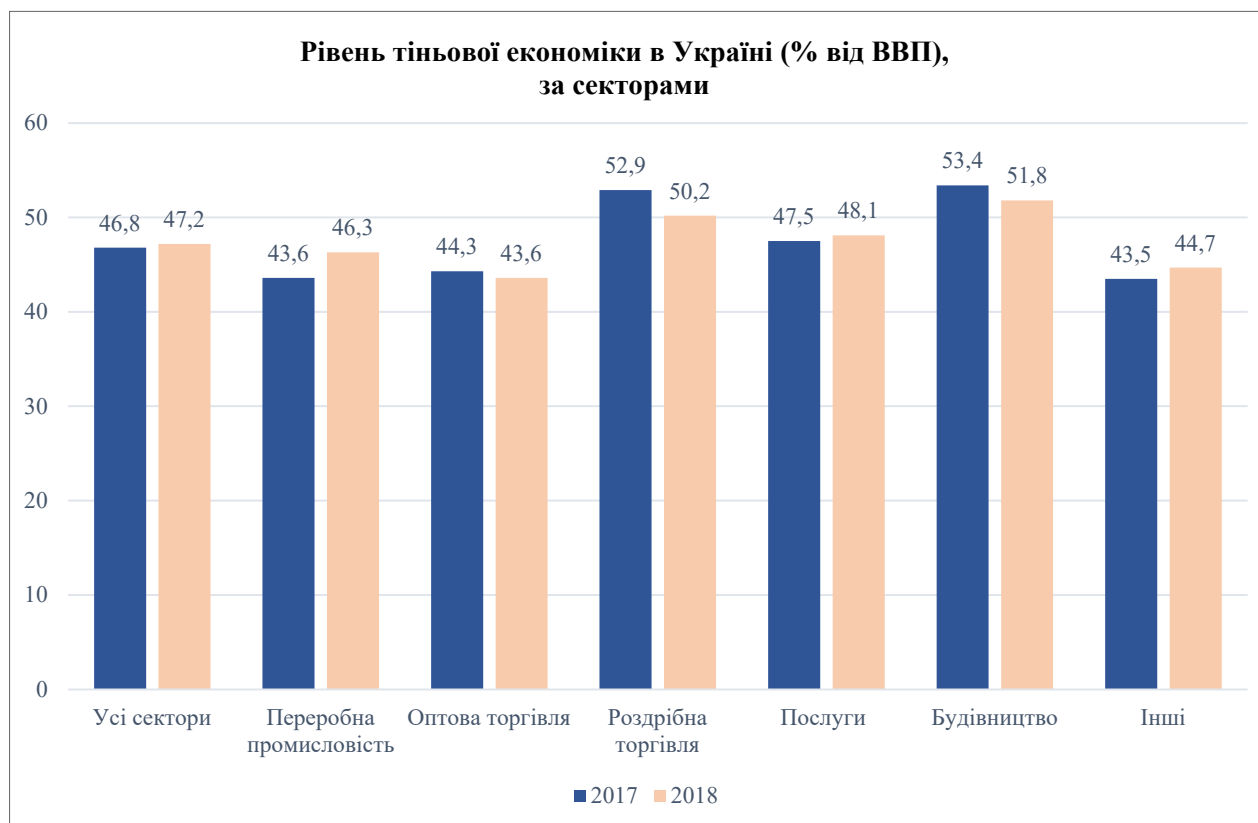

Рис. 3. Рівень тіньової економіки в Україні (% від ВВП), за секторами
(складено авторами на основі джерела 4)

новному в сфері послуг і торгово-посередницької сфері, а не в сфері виробництва); негативний вплив на інфляційні процеси надають фіктивні гроші і доходи від акумулювання фіктивних безготівкових коштів; моральне і фізичне «розкладання» суспільства (підпільні виробництва харчової промисловості часто порушують стандарти якості, що негативно позначається на здоров'ї населення і становищі навіколишнього середовища).

Для того, щоб зменшити розвиток тіньової економіки в Україні, потрібно провести ряд заходів: зробити бізнес-клімат більш сприятливим, збільшити боротьбу з нелегальною діяльністю та корупцією, державний сектор економіки зробити більш ефективним. Подальша тінізація економічних відносин, їх вкоріненість у соціум та національну культуру зумовлює масове порушення принципу верховенства права, створює макроекономічні диспропорції та структурні деформації у суспільно-економічному розвитку, що призводить до виникнення загроз національним інтересам країни й національній безпеці в економічній сфері.

Щодо детінізації національної економіки то тут варто зазначити, що вона полягає у виведенні економічної діяльності в легальну площину шляхом створення сприятливих умов для ведення законної діяльності. При цьому інтереси суб'єктів економіч-

ної діяльності повинні бути враховані максимально. Детінізація передбачає скорочення обсягів тіньового сектору економіки через формування єдиної системи дій, покликаних усунути та попередити основні причини й передумови виникнення тіньової діяльності, або ж переведення коштів, отриманих незаконним шляхом, у легальну площину.

Сьогодні тіньова економіка присутня практично в усіх видах економічної діяльності, перебуває у безперервному розвитку, пристосовується до змін в оподаткуванні та регулюванні економічних процесів, що відбуваються у державі, створює значні стимули для відпливу ресурсів та робочої сили з офіційного сектора. Тому подолання «тонізації» економіки було і залишається однією з найгостріших проблем сучасного соціально-економічного життя країни, без вирішення якої економічна політика як у короткотерміновому, так і, особливо, у довготерміновому плані приречена на неефективність, а у багатьох випадках і на повний провал.

Поширення цього соціально-економічного вища в Україні здійснює відчутне навантаження для подальшого розвитку національної економіки. Сьогодні вже є нагальна потреба у детальній розробці дієвих механізмів, які дозволять в майбутньому вивести капітал з «тіні» та легалізувати економічні відносини України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Приступа, Т., Чайковська, В. (2019). Тіньова економіка та її вплив на соціально-економічний розвиток країни. Приазовський економічний вісник, вип. 1(12). URL: http://pev.kpu.zp.ua/journals/2019/1_12_uk/11.pdf (дата перегляду: 9.06.2020).
2. Харазішвілі, Ю. (2019). Тіньова економіка України як резерв її модернізації. Матеріали Міжвідомчої науково-практичної конференції «Тіньова економіка України як резерв її модернізації». URL: http://ieer.com.ua/publ/zakhodi/konferenciji/mizhvidomcha_naukovo_praktichna_konferencija_tinova_ekonomika_svitovi_tendenciji_ta_ukrajinski_realiji/19-1-0-55 (дата перегляду: 6.06.2020).
3. Клименко, С. (2012). Тіньова економіка в Україні: сутність, функції та наслідки. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe? (дата перегляду: 7.06.2020).
4. Тіньова економіка в Україні. Результати дослідження 2019 року (2019). Прес-релізи та звіти Київського міжнародного інституту соціології. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=897&page=1> (дата перегляду: 8.06.2020).
5. Куц, О. (2019). Тіньова економіка в Україні: як нас вводять в оману. Офіційний сайт 112.ua. URL: <https://ua.112.ua/mnenie/tinova-ekonomika-v-ukraini-yak-nas-vvodiat-v-omanu-496706.html> (дата перегляду: 10.06.2020).
6. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата перегляду: 9.06.2020).
7. Краус, Н.М., Самойленко, Є.Г. (2014). Тіньова зайнятість і офіційне безробіття на ринку праці: світовий досвід і українські реалії. Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі: Серія: Економічні науки, № 1(63). С. 64–71.
8. Краус, Н.М. (2013). Дихотомія ринку праці: тіньова та офіційна складові. Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі: Серія: Економічні науки, № 3(59). С. 13–21.

9. Краус, Н.М., Максименко, М.О. (2011). Регуляторні механізми детінізації національної економіки. Науковий вісник Полтавський університет економіки і торгівлі: Серія: Економічні науки, № 6(51), ч.І. С. 81–86.
10. Статівка, Н.В., Кучерява, К.Я. (2019). Основні складники комплексного механізму детінізації економіки України. Публічне управління та митне адміністрування, № 3(22). С. 121–130.
11. Ладюк, О.Д. (2017). Характеристика тіньової економіки в Україні. Економіка та держава, № 8. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/8_2017/10.pdf (дата перегляду: 9.06.2020).
12. Краус, Н.М. (2008). Тіньовий та офіційний сектори економіки: антагоністичне співіснування і взаємодія: монографія. Полтава: РВВ ПУСКУ. 175 с.
13. Краус, Н.М. (2014). Детермінанти тіньової економіки в інноваційних умовах господарювання: монографія. Полтава: Дивосвіт. 148 с.

Nataliya Kraus

*Dr. Sc. (Economics), Associate Professor,
Professor of the Department of Finance and Economics
Borys Grinchenko Kyiv University
ORCID 0000-0001-8610-3980*

Kateryna Kraus

*Cand. Sc. (Economics),
Senior Lecturer of the Department of Management
Borys Grinchenko Kyiv University
ORCID 0000-0003-4910-8330*

Shevchuk Veronika

*student majoring in Economics
Borys Grinchenko Kyiv University*

Panchenko Anastasia

*student majoring in Economics
Borys Grinchenko Kyiv University*

SHADOW ECONOMY IN UKRAINE: CAUSES, SCALE AND CONSEQUENCES OF DEVELOPMENT

Summary. *The article examines a number of determinants of the emergence and «growth» of shadow economy in national system, namely: the crisis of financial system; inefficient functioning of organizational and institutional mechanisms of anti-corruption legislation and controlling bodies in the sphere of economic activity; spontaneous nature of market economy development: uneven development of different spheres, structures of economy and regions, inflationary processes; instability of tax legislation. The negative consequences of shadow economy functioning are analyzed, among which the unregulated development of the economy, reduced taxes, the possibility of rapid use of legalized funds in cases of difficult economic situations are mentioned.*

The components of shadow economy as a result of tax evasion in Ukraine are indicated. It is argued that the process of legalization of economic relations as relations that are objectively formed between people in the process of social production, distribution, exchange and consumption of goods, covers a wide range of issues and requires, above all, the formation of legal conditions, will allow all market participants to realize their own interests as much as possible, on the other hand — will make illegal or even illegal activities unprofitable.

The article presents the content of methods for calculating level of shadow economy, which are used by experts in determining its volume. The level of shadow economy in Ukraine (% of GDP), by regions and sectors, has been determined. It is established that the largest level of shadow economy is the construction and retail sector (more than 50% of GDP). Authors express the opinion that among the negative socio-economic consequences of shadow economy is a decrease in revenue base of budgets at all levels due to non-payment of taxes, fines, fees; growing corruption in civil service and government; creation of disparities in structure of the economy; fictitious money and income from accumulation of fictitious non-cash funds have a negative impact on inflation; moral and physical «decomposition» of society.

Key words: *shadow economy, shadowing of the economy, legalization of economic relations, de-shadowing.*